

III. ПРИРОДНИЧА ГЕОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

УДК 911.53

Воловик В. М.

ЛАНДШАФТНИЙ ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА РЕГІОНУ

У статті проаналізовані концепції взаємодії ландшафту та етносу при формуванні етнокультурного регіону. Наголошено на перевазі міждисциплінарного підходу, з урахуванням здобутків фізичної географії, історії, етнології, геополітики, соціальної та економічної географії. Введено поняття головного культурно-цивілізаційного рубежу Європи.

Ключові слова: культура, етнокультура, ландшафт, регіон.

В статье проанализированы концепции взаимодействия ландшафта и этноса при формировании этнокультурного региона. Отмечено преимущество междисциплинарного подхода, с учетом достижений физической географии, истории, этнологии, геополитики, социальной и экономической географии. Введено понятие главного культурно-цивилизационного рубежа Европы.

Ключевые слова: культура, этнокультура, ландшафт, регион.

The article analyzed the concept of interaction between landscape and ethnicity in the formation of ethno-cultural region. Emphasized the superiority of an interdisciplinary approach, taking into account the achievements of physical geography, history, ethnology, geopolitics, social and economic geography. The notion of the main cultural and civilizational turn Europe.

Keywords: culture, ethnic culture, landscape, region.

Актуальність досліджень. Етнокультурне регіональне ландшафтознавство формується під впливом ряду факторів, серед яких одним з найважливіших є взаємодія з ландшафтом, і з іншими етносами. Ellen C. Semple пише: «Людина є продуктом діяльності землі ...земля створила людину, вигодувала її, задала їй головні завдання і направила її бажання» [20, с. 11]. Засобом соціокультурної адаптації конкретної людської популяції до конкретних, природно-географічних і соціальних умов виступає етнічна культура. Саме внаслідок такого пристосування популяція й перетворюється на етнос. Довкілля та географічний ландшафт є необхідною умовою для виникнення етносу та його функціонування.

На регіональному рівні етнокультури сформували регіональний цивілізаційний генотип (термін М. П. Крилова [11]), який утворився в результаті взаємодії «етнос-ландшафт-етнос». Як вказує М.М. Чебоксаров: «...кожний народ мав свою територію формування» [21, с. 12], що впливає на відмінності у регіональних проявах історичного процесу і тривалості окремих стадій розвитку етнокультурного ландшафту. Для вивчення регіонального аспекту історичного процесу необхідно застосовувати «історичну область» або «історико-етнографічну область», яка має спільні риси історичного розвитку та заселення або формування місцевих етносів. Зазвичай, такий регіон – територія давнього освоєння, ландшафти якої сформувались у зв'язку з неодноразовими змінами історико-етнографічних аспектів.

Аналіз досліджень і публікацій. Від початку ХХІ ст. в Україні проводяться конференції, на яких питання взаємодії ландшафту й етносу аналізуються географами, істориками, етнографами. Зокрема, у Вінниці відбувається конференція «Ландшафти і сучасність», з окремим напрямом «Ландшафт і етнос. Урболандшафти». Дослідники розкрили питання загальнотеоретичні [9, 12, 22], етноархеологічні [18], етнологічні [19]. В. М. Пашенко, розглядаючи проблеми гуманістичного підходу, аналізує гуманістичний ресурсний потенціал ландшафтів та проблеми їх збереження [13]. Фази взаємодії етносів та ландшафтів розглянуті у працях фізико-географів [1, 10]. О. П. Ковальов публікує монографію [8], у якій розглядає питання ландшафтності етносу та етнічності ландшафту; аналізуючи етнос (Автор називає етнос «етнічним тілом») як цілісність, для якого ландшафт формує етногенетичну ситуацію.

Результати досліджень. Починаючи з античного періоду, дослідники розглядали історичний процес у зв'язку з регіоном, на якій він відбувався, а характеристики географічного середовища прагнули аналізувати не ізольовано від етносів, які проживали у регіоні. Е. А. Араб-Огли з цього приводу вказує: *«Не дарма географію іноді називають історією в просторі, а історію – географією в часі»* [14]. Витоки питання взаємодії етносу та ландшафту можна знайти у працях давньогрецьких вчених Геродота, Стратона, Плінія. Гіппократ у праці «Про повітря, воду та суходіл» аналізував вплив клімату та ґрунтового покриву на організм людини, вказуючи, що жаркий клімат формує лінивий народ, а мінливий – стимулює етнологію. Античні автори аналізували взаємодію етносу та ландшафту через призму психологічного впливу, який у свою чергу впливає на характер народу та як наслідок – на побут та історію етносу.

У середньовіччі аналіз взаємодії «ландшафт – етнос» припинили вивчати в Європі. Лише в арабській літературі (Ібн-Халдун) ХІV ст. здійснено спробу створити теорію географічної зумовленості історичного процесу.

У працях ХVІІ-ХVІІІ ст. питання розглядається на базі емпіричних здобутків мандрівників та істориків, які містили етнографічний матеріал. До таких досліджень відносять праці Ш. Монтеск'є, І.-Й. фон Гердера. Останній, у праці «Ідеї про філософію історії людства» (1784-1791) звертає увагу на формування культурного ландшафту. Г. Гегель зазначив, різноманіття етносів таке ж стійке, як і расове, і залежить від природних умов, які формують його (клімат, географічне положення).

У ХІХ сторіччі у формуванні географічного детермінізму важливу роль відіграють дослідження О. Гумбольдта та К. Ріхтера. Наприклад, за О. Гумбольдтом, елементи ландшафту, які повторюються у різних варіаціях, мають значний вплив на характер етносів, які живуть у різних регіонах.

У концепції історика С. М. Соловйова географічний фактор є визначаючим у суспільно-етнічному розвитку. Гори й рівнини, система річок й озер, клімат і ґрунт суттєво впливають на етнологію і побут народів, їх культурно-історичні стосунки. У 60-70-х роках ХІХ ст. автор аналізує стосунки природа-етнос не тільки з позицій детермінізму, а й розвиває тезу про зворотній вплив етнологічності на природу регіону: *«Если народ, особенно во время своего*

младенчества, сильно подчиняется природным условиям обитаемой им местности, то, с постепенным развитием его духовных сил, замечается обратное действие, изменение природных условий под влиянием народной деятельности» [5, с. 57]. Також С. М. Соловйов виділяє поняття «народного духу» або «народного образу» який має іманентну якість приймати або ні історично надбане ним географічне середовище. Головним змістом початкових етапів етногенезу руських народів автор вважав боротьбу лісу зі степом. Тобто, активною зоною етногенезу є лісостепова (у т. ч. й Поділля), де відбувається максимальна взаємодія та взаємопроникнення етноелементів.

В. О. Ключевський називав природу «силою, яка тримає у своїх руках колиску кожного народу» [6, с. 73]. У двох лекціях курсу історії Росії історик аналізує географічні компоненти та природні умови країни, вказуючи на визначальний вплив природних чинників на історію формування етносу.

Наприкінці XIX – початку XX ст. вивчаються аспекти взаємодії природи і суспільства. У. Хантингтон та П. Тутковський запропонували концепцію міграцій та завоювницьких походів, які базувались на теорії кліматичних ритмів. У посушливі періоди пасовища втрачали продуктивність, що прискорювало процеси міграції народів. Е. Черчилл-Семпл сформулювала принципи культурно-господарської адаптації етносів до їхніх етнічних територій [15]. К. Зауер у 30-і роки XX ст. формулює поняття культурного ландшафту, як результат взаємодії натурального ландшафту та людини.

Значна кількість праць з *геополітики* присвячена питанню зародження та формування народу (етносу, нації, держави). Автори вводять свої аналоги «Батьківщин», які є ландшафтними архетипами місцевої етнospільноти. У праці Ф. Ратцеля «Антропогеографія» (1882), проаналізовано концепцію життєвого простору (Lebensraum). Ф. Ратцель у «Політичній географії» (1897) розглядає держави як живі організми, де простір (Raum) є основою для формування етнокультурних параметрів нації. На основі «Антропогеографії» Ф. Ратцеля, французький натурфілософ В. де ля Блаш розробляв посибілізм, стверджуючи, що однакові природні умови по-різному сприймаються різними етнічними угрупованнями. Він вводить поняття *le genre de vie* (спосіб життя), під яким розуміють звичаї та традиції, які передаються на генетичному рівні (аналогі – меми, теми, сцени), тобто – культуру.

Геополітик Х. Маккіндер у 1904 р. публікує працю «Географічна вісь історії», у якій вводить поняття «серця світу» (heartland). Хартленд, представлений центральною частиною Євразії, є місцем, де відбувались інтенсивні етногенетичні процеси та розселення / завоювання (скіфи, гуни, монголи) периферійних регіонів.

К. Шмітт вводить термін «номос», наближений до терміну «рельєф» Ф. Ратцеля і «місцезрозвиток» П. М. Савицького. У праці «Номос землі» автор показує як специфіка певної території впливала на розвиток місцевої культури.

У теорії П. М. Савицького найважливішу роль відіграє поняття «місцезрозвитку». Автор у праці «Географічний огляд Росії-Євразії» пише: «Соціально-політичне середовище і її територія повинні злитися для нас в єдине ціле, в географічного індивідуума або ландшафт» [16]. Це і є суть

«місцерозвитку», в якому об'єктивне і суб'єктивне зливаються в нерозривну єдність, в щось ціле. У тому ж тексті автор продовжує: *«Необхідний синтез. Необхідне уміння відразу дивитися на соціально-історичне середовище і на зайняту нею територію»* [17]. П. М. Савицький, аналізуючи систему природних зон, вказує на міграційні процеси у межах степів (етноси рухались рівнинами), лісових ландшафтів (рух – річками та озерами), що прискорило інтенсивні взаємодію та переміщення етнокультурних елементів.

Регіон є таким «місцерозвитком», який є інтегральною формою існування багатьох дрібніших «місцерозвитків» (аналогічно до Grossraum Шмітта, що складається з цілої ієрархії менших Raum). Вплив географічного середовища різноманітний: *«Кожне, хоча б невелике людське середовище знаходиться, строго кажучи, в своїй неповторній географічній обстановці. Кожен двір, кожне село має «місцерозвиток». Подібні менші місцерозвитки об'єднуються і зливаються у великі «місцерозвитки»* [17].

З руських філософів про важливість рішення поставленої проблеми вказує П.М. Мілюков. Перший нарис в своїй книзі він назвав «Місцерозвиток російської культури», де ідеєю, об'єднуючою риси своєрідності і схожості, пише П. М. Мілюков, є поняття «місцерозвитку». Л. І. Мечников у праці «Цивілізація і великі історичні річки» обґрунтовує роль географічного середовища в історії цивілізацій. Він виділяє декілька напрямів географічного синтезу: астрономічні, фізико-географічні, антропологічно-расові чинники, а також вплив рослинного і тваринного світу. С. Рудницький у праці «До основ українського націоналізму» (1923) вважав, що природа краю зумовлює розташування, щільність і види занять місцевого населення.

Сам «місцерозвиток» є ключовим поняттям в концепції євразійства, яким підкреслювали культурну унікальність території, яка розташована між Центральною Європою і Тихим океаном. Унікальність коренилася в загальних рисах клімату, географії, мовах і менталітетах етносів. Взаємовідношення землеробської культури із степом та лісом спонукала дати оцінку історії Європейської Росії (у т.ч. Поділля): *«Ліс був однією зі складових російської держави. Кочова, південна, переважно тюркський Степ був другою складовою. З цих двох елементів і склалася Росія-Євразія, і етнічно, і географічно, і культурно, і світоглядно синтезувала в собі пари протилежностей»* [4]. У цій парі протилежностей сформувався лісостеповий етнокультурний геоекотон. Таке положення Поділля: на півночі важко прохідні лісові ландшафти, на півдні – гірські системи, зумовило формування *головного культурно-цивілізаційного рубежу (КГР) Європи*. Цей рубіж формувалася понад тисячу років (з IV по XIV ст.), триває до цих пір і є однією з найбільш характерних особливостей географічних рис Європи. Це смуга, у межах якої відбувалась широтна міграція (мадьяри, монголи), формувались субмеридіональні лінії пасіонарних поштовхів.

Підкреслюючи зв'язок ландшафту, етносу та структуроформуючого регіону О. І. Бочковський писав: *«Вплив землі на життя народів не підлягає сумніву. Нарід без території це покруч... Назагал територія і земля це природні передумови для нормального розвитку народу, особливо ж у добі етногенези»* [7,

с. 93]. Ще автор вказував на етнопсихологічні особливості ландшафту: «земля не тільки годує людей, але й уроблює вдачу народу. Можна сказати, що кожен народ є відбиттям своєї території» [7, с. 94].

Особливості взаємодії етносу та ландшафту розглянуті у працях основоположника теорії етногенезу Л. М. Гумільова [3]. Серед головних ідей автора: тісний зв'язок ландшафту та етносу, вплив ландшафтних комплексів (особливо регіонального рівня) на процеси етногенезу.

Висновки. Сьогодні ніхто не піддає сумніву, що формування етносів і етнокультури регіонів пов'язане з ландшафтами. Роль природного фактору очевидна. Вона визнана багатьма географічними напрямками. Антагоністи – прихильники географічного детермінізму, у рамках якого спочатку формувалась культурна географія, і культурного детермінізму, що однобоко розглядає перетворюючий вплив культурних факторів на ландшафти; між ними – помірні погляди посибілістів.

Існування різних, найчастіше протилежних концепцій взаємодії культури і ландшафту означено складністю об'єкту дослідження. Так, відповідно до гіпотези жорстких культурних кордонів у рамках концепції ізоляціонізму, прихильниками якої є О. Шпенглер, Н. Я. Данилевський і К. Н. Леонтьєв, взаємодія між культурами мінімальна через взаємне нерозуміння й ціннісні відмінності [2]. Цей підхід ґрунтується на розумінні прив'язки культури до культурних ландшафтів і визначальної ролі природних факторів у диференціації етнокультурного регіону.

Інший підхід, представлений поглядами А. Тойнбі і П. А. Сорокіна, заснований на тому, що культурний простір рухливе й динамічне утворення, не настільки жорстко прив'язаний до ландшафтів, не обмежено жорсткими бар'єрами. Культурогенез припускає мінливість культурних кордонів, народження нових культур на поєднанні попередніх культур.

Багато авторів підкреслюють важливість різноманітності ландшафтів. За Л. М. Гумільовим зародження етносів пов'язане тільки зі сполученням ландшафтів (за Ф. Клементсом, з екотонами), з якими найтіснішим чином пов'язаний розвиток людства. Народи, які населяють монотонні ландшафти, стабільні й в етнічному, і в соціальному плані. У регіональних екотонах (фронтирах) формуються нові народи та культури.

Поділля як фронтірний та геоекотонний регіон формує головний культурно-цивілізаційний рубіж Європи: у субмеридіональному напрямі пройшли лінії двох пасіонарних вибухів, у широтному – відбувались головні міграційні процеси (мадьяри, монголи).

1. Воловик, В. М. Ландшафт – основа розвитку етносу [Текст] / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2001. – Вип. 2. – С. 53-57.

2. Герасименко, Т. И. Ландшафтный фактор формирования этнокультурной среды [Текст] / Т. И. Герасименко, И. Ю. Гладкий // Вестник ОГУ. – 2005. № 2. – С. 108-112.

3. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л. Н. Гумилев. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 560 с. (Серия «Историческая библиотека»).

4. Дугин, А. Г. Евразийский триумф [Текст] / А. Г. Дугин // Континент Евразия. – М. : Аграф,

1997. – С.433-454.

5.Дурновцев, В. И. На путях к экологической истории России (историографические наблюдения) [Текст] / В. И. Дурновцев // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве : материалы XIII междунар. науч. конф. Москва, 27-29 янв. 2011 г. / редкол. : М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др., Рос. гос. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин. – М. : РГГУ, 2011. – С. 45-59.

6.Ермолаев, И. П. Естественнo-исторические условия Восточной Европы и их влияние на историю славянских народов [Текст] / И. П. Ермолаев // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве : материалы XIII междунар. науч. конф. Москва, 27-29 янв. 2011 г. / редкол. : М. Ф. Румянцева (отв. ред.) и др., Рос. гос. ун-т, Ист.-арх. ин-т, Каф. источниковедения и вспомогат. ист. дисциплин. – М. : РГГУ, 2011. – С. 72-93.

7.Етнос і соціум [Текст] / Автори: Попов Б. В., Піддубний В. А., Шкляр Л. Є та ін..– К. : Наукова думка, 1993. – С. 12, 93.

8.Ковалёв, А. П. Ландшафт сам по себе и для человека. [Монография] [Текст] / А. П. Ковалёв. – Харьков : «Бурун Книга», 2009. – 928 с. – ISBN 978-996-8942-36-5.

9.Коржик, В. «Ничейные» ландшафты: к вопросу о пассионарности [Текст] / В. Коржик // Ландшафти і сучасність: Збірник наукових праць. - Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 164-166.

10. Круль, В. Ландшафт як провідний чинник етногенезу і його загальні зміни на прикладі Західної України [Текст] / В. Круль // Історія української географії. - 2003. - Вип. 7. - С. 48-52.

11. Крылов, М. П. Социокультурный регион в Российском цивилизационном контексте [Текст] / М. П. Крылов // География на рубеже веков: проблемы регионального развития. Т. 3. – Курск, 1999. – С.27-37.

12. Панасенко, Т. Етнос та ландшафт: аспекти взаємодії [Текст] / Т. Панасенко // Ландшафти і сучасність: Збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. – С. 173-176.

13. Пащенко, В. М. Землезнання. Кн. перша. Методологія природничо-географічних наук [Текст] / В.М. Пащенко. – Київ : Б.в., 2000. – С. 29, 80-90. – Табл. 4. Іл. 4. Бібліогр. : 215 назв. – ISBN 966-02-1613-0.

14. Пушкарёв, Л. М. Географічне середовище та історичне джерело [Текст] / Л. М. Пушкарёв // Український історичний журнал. – № 7. – Липень. – 1966. – С. 15-21.

15. Романчук, С. П. Основы этногеоэкологии : [навчальний посібник] [Текст] / С. П. Романчук. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – 206 с. – ISBN 966-894-684-6.

16. Савицкий, П. Н. Географический обзор России–Евразии [Текст] / П. Н. Савицкий // Континент Евразия. – М. : Аграф, 1997. – С. 279–294.

17. Савицкий, П. Н. Степь и оседлость [Текст] / П. Н. Савицкий // В сб.: Континент Евразия. – М. : Аграф, 1997. – С.332-341.

18. Смынтина, Е. Некоторые аспекты археологического изучения связей этноса и ландшафта [Текст] / Е. Смынтина // Ландшафти і сучасність: [Збірник наукових праць]. - Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. - С. 167-170.

19. Сюткін, С. Ландшафт і етнос: етнoекологічні проблеми [Текст] / С. Сюткін, В. Єфіменко // Ландшафти і сучасність: Збірник наукових праць. - Київ-Вінниця. - Вінниця: Гіпаніс, 2000. - С. 170-173.

20. Хоррабин, Дж. Ф. Очерк историко-экономической географии мира [Текст] / Дж. Ф. Хоррабин. – М., Л. : ОГИЗ – «Московский рабочий», 1931. – 110 с.

21. Чебоксаров, Н. Н. Народы. Расы. Культуры [Издание второе исправленное, дополненное] [Текст] / Н. Н. Чебоксаров, И. А. Чебоксарова. – М. : Наука, 1985. – 272 с.

22. Штойко, П. Ландшафт і етнос: парадигми світоглядних орієнтацій [Текст] / П. Штойко // Ландшафти і сучасність: [Збірник наукових праць]. - Київ-Вінниця. – Вінниця : Гіпаніс, 2000. - С. 161-163.